

*Н.Г. Сірик,
методист центру
методичного забезпечення
КЗ «Житомирський ОІППО»
ЖОР*

Краєзнавчий компонент в курсі вітчизняної історії: від історії проблеми до сучасних реалій у викладанні історії рідного краю

Шкільний курс історії України сьогодні важко уявити без такого важливого його компоненту, як історичне краєзнавство. У сучасній історичній науці краєзнавство – це складне поняття, яке охоплює не лише інформацію з історії окремо взятого краю, міста, села, території, регіону, але й процес та способи її нагромадження. Водночас історичне краєзнавство – це й допоміжна історична дисципліна. Сьогодні історичне краєзнавство цікавить вчителів історії та учнів не тільки як інформаційна (фактологічна) складова змісту історії України та окремо взятий навчальний предмет у загальноосвітніх навчальних закладах області (курс за вибором «Історія рідного краю»), а й як суттєвий фактор впливу на формування цілісності історичних знань та уявлень учнівської молоді, їх предметної та громадянської компетентності, громадянської активності (особливо в умовах формування об'єднаних територіальних громад та перспективах їх розвитку), стале відчуття приналежності до малої Батьківщини і бажання по можливості долучатися до розв'язання її проблем.

В історії будь-якої держави увагу дослідників привертають основні складові її розвитку: історія земель, областей, провінцій, регіонів, штатів і т. і. Її вивчення передбачено європейською традицією формування змісту шкільної історичної освіти.

На різних етапах розвитку держави місцева історія в загальному країнознавчому історичному контексті мала власні репрезентаційні форми. Наприклад, у роки національно-визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького найактивніші події відбувалися на Брацлавщині, Запоріжжі, Волині, Київщині, Наддніпрянщині, Поділлі, Галичині – в регіонах Лівобережної та Правобережної України, де були найбільші прояви непокори, повстань, битв, рейдів, бойових дій.

Територія і населення сучасної Житомирщини також має пряму причетність до вищезазначених загальноукраїнських історичних подій, як і до переважної більшості інших. Побачити місцеву історію в контексті вітчизняної (і навіть в окремих подіях і процесах всесвітньої) історії учням загальноосвітніх навчальних закладах області

допомагає серія навчальних посібників з історії рідного краю для 7-11 класів (додаток 3).

Європейська революційна хвиля 1848 р. втягнула у свій вир західноукраїнські землі, які перебували на той час у складі Австрійської імперії, і майже не торкнулась тих українських регіонів, що входили до складу Російської імперії. Під час вивчення даного періоду з історії рідного краю цікавою для дев'ятикласників і ефективною з точки зору формування історичної компетентності буде пошуково-дослідницька робота з архівними документами (в читальному залі обласного державного архіву або з їх фото- чи ксерокопіями) – періодикою, циркулярами, які дадуть можливість відчутти приналежність місцевої історії до загальноісторичних процесів і побачити можливі регіональні особливості.

Такий підхід до викладання історії рідного краю сприяє розумінню учнями того, що в різні часи, залежно від впливів різних факторів (політичних, економічних, культурно-освітніх), місцеві історії істотно відрізняються. Навіть у єдиній централізованій державі під дією різноманітних чинників маємо прояви місцевої історії з власним регіональним обличчям. Місцевий історичний компонент завжди збагачував і доповнював історію держави, а в окремих випадках навіть визначав її подальший розвиток. Цей порівняльний аспект, вивчючи місцеву історію, варто передбачати в обов'язкових результатах навчання з метою вироблення алгоритму дослідження подібного навчального матеріалу.

Уперше на місцеву історію як предмет навчання звернули увагу в другій половині XIX ст. Деякі дослідники вважають, що витoki шкільного краєзнавства започатковані в другій половині XVIII ст. Одним з перших, хто теоретично обґрунтував використання краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі, був К. Ушинський. Ця ідея була підтримана і розвинута Є. Звягінцевим, на переконання якого історичне краєзнавство мало б сприяти розумінню вітчизняної та всесвітньої історії, та В. Улановим, який ознайомився з програмою «Краєзнавство», впроваджуваною в народних школах Мюнхена. Він же запропонував вивчати самостійний краєзнавчий курс в школах України, яка на той час входила до складу Російської імперії. До нього ніхто з носіїв краєзнавчої ідеї в освітньому процесі не наважувався долучати до курсу теми з історії українського народу в такому обсязі, що свідчило про його неабияку педагогічну та громадянську сміливість. Таким чином, ідея впровадження регіональної історії в навчальний процес освітніх закладів Російської імперії відбувалася під впливом європейського досвіду та ознайомлення із змістом відповідних навчальних програм.

В умовах відсутності національної школи українські педагоги, перебуваючи у складі двох імперій, підтримуючи європейську ідею, пропонують різні варіанти впровадження краєзнавчого компоненту. Відомий педагог кінця XIX– поч. XX ст., пізніше активний учасник Української революції Н. Григорієв вбачав величезний потенціал історичного краєзнавства у «вихованні юних громадян як майбутніх патріотів своєї держави».

Концептуальними засадами історичного краєзнавства як навчального предмета, які актуальними і сьогодні можна вважати наступну тезу Н. Григорієва: «Історію треба викладати так, щоб дитина з самого початку й до самого кінця курсу відчувала, що вчить вона не про когось, а про себе, про своїх батьків, дідів, прадідів, про свій

рід і виходить на ширшу дорогу історичного пізнання – пізнання історії вітчизни, Європи, світу». Реалізувати ідеї українського педагога-патріота не вдалося. Потерпіла поразки Українська революція. Із втратою державності занепала й національна освіта.

У радянській школі вивчення місцевої історії зумовлюється новими підходами до навчання та виховання. Влітку 1920 року Народний комісаріат освіти УСРР видав навчальний план єдиної семирічної трудової школи на 1920–1921н. р., де вперше передбачено уроки краєзнавства у 1, 2, 3 класах. Краєзнавство в початковій школі вивчалось на засадах інтеграції географії, історії, природознавства. На уроках краєзнавства, які здебільшого проходили у формі бесід, учні складали схеми, таблиці, проводили нескладну пошукову роботу, опрацьовували матеріал за результатами екскурсій. В цілому, за висновками дослідниці історичної освіти, доктора педагогічних наук О. Пометун, історичне краєзнавство у 20-ті роки в радянській школі впроваджувалося досить активно.

Справжнім організатором краєзнавчих сил в республіці стало видання Українського комітету краєзнавства (УКК) – журнал «Краєзнавство». На його сторінках регулярно публікувались науково-методичні матеріали, досвід кращих краєзнавчих організацій.

Від 1931 року в СРСР розпочинається реформування шкільної історичної освіти. Суперечливу роль у розвитку історичного краєзнавства відіграла постанова ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 р. «Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі», в якій вказано на потребу використання місцевого краєзнавчого матеріалу в окремих дисциплінах. З 1932 року краєзнавство стає обов'язковою складовою шкільного курсу історії СРСР, залишаючись нею наступних 60 років, за винятком періоду Другої світової війни.

В чому ж полягає суперечлива роль вищезазначеної постанови у розвитку історичного краєзнавства? В тому, що історико-краєзнавчі дослідження дозволялось проводити виключно в межах санкціонованої радянською партійною ідеологією проблематики (діяльності місцевих більшовицьких партійних осередків, події жовтневого перевороту на місцях та громадянської війни, діяльності більшовицько-радянських активістів, організації колгоспів і т. і.). Дослідження були можливими лише на протиставленні, а не на суперечливості історичних подій і процесів. В той же час фальсифікувались, замовчувались або заперечувались події Української революції, повстанський рух, Голодомор, репресії та ін. На рубежі 20-30-х років краєзнавчий рух в Україні почав поступово обмежуватись. Тогочасна преса все частіше звинувачувала УКК та його окремих діячів у націоналізмі, опортунізмі, антирадянській та контрреволюційній діяльності. Після подібних звинувачень наступали арешти. Жертвами незаконних арештів став практично весь склад Українського комітету краєзнавців, директори музеїв, організатори та члени краєзнавчих товариств, всі, чия демократична за своїм характером, творча праця не вписувалась в канони більшовицької ідеології, які виявляли «незрозумілий» інтерес до національної культури та історії рідного краю. Оскільки репресії набули масового характеру і не проти окремих краєзнавців, а проти об'єктивного неупередженого дослідження вітчизняної історії через призму краєзнавства, то в середовищі сучасних українських дослідників цей процес отримав назву «Репресоване

краєзнавство». У 1991 році Інститут історії України та Всеукраїнська спілка краєзнавців вшанували імена та сподвижницьку діяльність українських краєзнавців цього періоду щодо збереження історичної пам'яті співвітчизників в однойменному виданні «Репресоване краєзнавство». Серед тих, чиї імена по праву повертаються в сучасну історію України і рідного краю, активний член «Товариства дослідників Волині», створеного у 1900 році, перший директор Волинського науково-дослідного музею в Житомирі Василь Григорович Кравченко та ініціатор створення музею, доктор мінералогії П.А.Тутковський. Про тяглість краєзнавчих традицій у вітчизняному дослідницькому середовищі свідчить той факт, що статті про В.Г. Кравченка та П.А.Тутковського до вищезазваного видання написали М.Ю. Костиця, який очолив заборонене перед Другою світовою війною «Товариство...» у 2000 році та відомий краєзнавець Г.П. Мокрицький.

Як зазначає автор та співавтор багатьох статей, підручників та посібників для учнів та вчителів В.О. Мисан, краєзнавча тематика була присутня навіть в окупаційній системі освіти на території рейхскомісаріату «Україна» через запровадження в навчальні плани початкової школи курсів «Наука про рідний край» та «Батьківщинознавство», зміст яких розпочинався з тем «Наша околиця», «Наше місто», «Наш край». На основі архівних даних В. Мисан згадує про курс «Наука про рідний край», який входив до навчального плану початкових народних шкіл, які функціонували на визволених від нацистів територіях, контрольованих упродовж 1943–1944 рр. загонами УПА.

В післявоєнний період на звільнених радянськими військами територіях відновлюють довоєнну систему навчальних дисциплін і відповідно до Постанови РНК СРСР від 21 червня 1944 року «Про заходи до поліпшення якості в школі» вчителям рекомендували відновити краєзнавчу роботу та використовувати її в предметному навчанні, але в контексті керівної і спрямовуючої ідеології та комуністичного виховання підростаючого покоління. Методику із використанням краєзнавчого матеріалу на уроках історії уклад М. Лисенко у 1961 році.

Одна з перших повноцінних навчальних програм з історії УРСР 1990 року передбачала вивчення окремих тем з історії рідного краю, але вона практично нічим не відрізнялась від тієї, яка була закладена в курсі історії СРСР.

Суттєво зростає актуальність історичного краєзнавства в умовах державної незалежності України. Знімається табу на раніше замовчувані та свідомо фальсифіковані сторінки вітчизняної історії, а в її контексті і історії рідного краю. Активізувалась пошуково-дослідницька діяльність і на Житомирщині. Її учасниками і провідниками стали не тільки науковці, а й письменники, вчителі, учні, громадські активісти.

За останні 20 років результати цих досліджень систематизовані та узагальнені у вигляді монографій, трактатів, історичних нарисів, підручних книг, навчальних посібників, брошур та ін. Свою писану історію мають Андрушівський, Баранівський, Брусилівський, Коростенський, Любарський, Малинський, Народицький, Овруцький, Радомишльський, Романівський, Ружинський, Чуднівський райони, міста Житомир, Новоград-Волинський, Бердичів.

Враховуючи те, що на сучасному етапі значення регіональних досліджень зростає до рівня виняткової державної ваги, з точки зору голови Всеукраїнської

спілки краєзнавців (до 2011р.) П.Т.Тронька, «глибоке знання особливостей історичного розвитку регіонів відкриває можливості як для їх перспективи, так і для формування всебічно зваженої внутрішньої державної політики в Україні».

У зв'язку з цим 29.06.2001 року підписується розпорядження Президента України №173/2001-рп «Про заходи щодо подальшого удосконалення системи патріотичного виховання молоді», а 14.01.2004 року виходить Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року» №24.

На виконання рекомендацій цих документів 04.02.2005 року виходить розпорядження голови Житомирської обласної державної адміністрації «Про впровадження в 7–11 класах загальноосвітніх навчальних закладів області курсу за вибором «Історія рідного краю», яке стало основою для формування навчальних програм курсу та навчальних посібників (додаток 1), яке завершилось у 2009 році у переважній більшості районів і міст області.

Можливості історичного краєзнавства стали важливим фактором реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді, затвердженої наказом Міністерства освіти і науки України № 641 від 16.06.2015 року.

Суттєвим додатковим інформаційним ресурсом для викладання курсу на місцях стали вищезгадані дослідження історичного розвитку районів, міст, містечок, сіл, життя та діяльності історичних постатей, причетних до місцевої історії.

Головною проблемою у цьому процесі стало те, що в ряді міст і районів не знайшлося коштів у місцевих бюджетах на придбання комплектів навчальних посібників. Можливо оперативніше ця проблема вирішуватиметься в умовах об'єднаних територіальних громад.

В процесі дослідження, вивчення та популяризації історії рідного краю важливу роль відіграє розуміння її актуальності очільниками освітянської сфери і керівниками конкретних загальноосвітніх навчальних закладів, оскільки навчальні години на вивчення курсу виділяються за рахунок варіативної складової навчальних планів, адже на конкретних прикладах місцевої історії крім предметної історичної компетентності формуються такі ключові компетентності, як соціальна та громадянська, екологічна, ініціативність та підприємництво, обізнаність та самовираження у сфері культури, які поряд з іншими забезпечують успішність, динаміку і перспективи розвитку як об'єднаних територіальних громад, так і регіону та держави. Саме на це мобілізує освітян і суспільство в цілому Концепція нової української школи, хоч можливості історичного краєзнавства в затвердженій Міністерством освіти і науки 07.06.2017 року навчальній програмі з історії для 5–9 класів явно недооцінюються. Краєзнавчий компонент згадується побіжно в пояснювальній записці і використовується на розсуд вчителя. Хочеться сподіватися, що освітянська реформа в Україні, а особливо її реалізація на місцях сприятиме формуванню компетентного, патріотично налаштованого громадянина України, з активною життєвою і громадянською позицією.

Література

1. Історія України. Всесвітня історія. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів (затверджена наказом Міністерством освіти і науки України 07.06.2017 року).

2. Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичні рекомендації щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах. – Наказ Міністерства освіти і науки України № 641 від 16.06.2015 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//mon.gov.ua/conczepczyia-naczionalno-patriotichnogo-vi...](http://mon.gov.ua/conczepczyia-naczionalno-patriotichnogo-vi...)

3. Концепція нової української школи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//mon.gov.ua/activity/education/zagalna](http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna).

.Костриця М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. Житомир:- Видавництво «Мак».- 2001.

5. Мисан В.О. Шкільне краєзнавство: від елементів у курсах вітчизняної історії – до навчальних моделей ХХ ст. // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2011. – № 3.

6. Репресоване краєзнавство. Збірник статей. – К.: Рідний край, 1991.

Додаток 1

Програмно-нормативне та навчально-матеріальне забезпечення викладання курсу за вибором «Історія рідного краю» у загальноосвітніх навчальних закладах Житомирської області

1. Розпорядження Президента України від 29.06.2001р. №173/2001-рп «Про заходи щодо подальшого удосконалення системи патріотичного виховання молоді».
2. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року від 14.01.2004 р. № 24.
3. Розпорядження голови Житомирської обласної державної адміністрації «Про впровадження у загальноосвітніх навчальних закладах області курсу «Історія рідного краю» від 04.02.2005р. № 25 (7 клас).
4. Наказ управління освіти і науки Житомирської облдержадміністрації «Про впровадження у загальноосвітніх навчальних закладах області курсу «Історія рідного краю» від 10.11.2006р. № 347 (7–8 класи).
5. Наказ управління освіти і науки Житомирської облдержадміністрації «Про впровадження у загальноосвітніх навчальних закладах області курсу «Історія рідного краю» від 07.08.2007 р. № 159 (7-9 класи).

6. Наказ управління освіти і науки Житомирської облдержадміністрації «Про впровадження у загальноосвітніх навчальних закладах області курсу «Історія рідного краю» від 04.08.2008 р. №221 (7–10 класи).
7. Наказ управління освіти і науки Житомирської облдержадміністрації «Про впровадження у загальноосвітніх навчальних закладах області курсу «Історія рідного краю» від 28.08.2009р. № 229 (7–11 класи).

Додаток 2

Навчальні програми курсу за вибором «Історія рідного краю»

1. Навчальна програма з курсу за вибором «Історія рідного краю» для 7–8 класів (Схвалено рішенням методичної ради ОІППО від 04.10.2006 р., протокол № 5/1)
2. Навчальна програма з курсу за вибором «Історія рідного краю» для 9 класу (Схвалено рішенням методичної ради ОІППО від 28.12.2007 р., протокол №7)
3. Навчальна програма з курсу за вибором «Історія рідного краю» для 10 класу (Схвалено рішенням методичної ради ОІППО від 30.12.2008 р., протокол № 5/4.1)
4. Навчальна програма з курсу за вибором «Історія рідного краю» для 11 класу (Схвалено рішенням методичної ради ОІППО від 12.10.2009р., протокол №6)

Додаток 3

Навчальні посібники курсу за вибором «Історія рідного краю»

1. **І.І.Ярмошик. Історія рідного краю. Навчальний посібник для 7 класу** середньої загальноосвітньої школи. 2005. Рекомендовано вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 9 від 28.05.2004 р.) і Житомирським обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти ( )?
2. **П.І. Натикач, Н.Г. Сірик. Історія рідного краю. Навчальний посібник для 8 класу** середньої загальноосвітньої школи. 2007. Рекомендовано методичною радою Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (протокол №3 від 26.04.2007 р.)
3. **Л.В Котенко. Історія рідного краю. Навчальний посібник для 9 класу** середньої загальноосвітньої школи. 2007. Рекомендовано методичною радою Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ( )
4. **М.І.Лавринович, Г.Л. Махорін. Навчальний посібник для 10 класу** середньої загальноосвітньої школи. 2008. Рекомендовано вченою радою Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (протокол № 5/4.1 від 30.12.2008 р.)

Г.Л.Махорін, О.С. Кузьмін. Навчальний посібник для 11 класу середньої загальноосвітньої школи. 2011. Рекомендовано до друку методичною радою Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (протокол № 1 від 17.01.2011 р.)